

A románság képe a magyar irodalomban 1875-ig

EGY NÉPRŐL általában kétféle kép kerül forgalomba: egyiket a köztudat őrzi, a másikat az irodalom. Az első, tekintve, hogy közvetlen tapasztalás eredménye, reálisabb, közelebb van a valósághoz és ha egyszer kialakult, alig változik évtizedek folyamán; az irodalmi nemzetkép a valóságtól elvonatkoztatottabb, az uralkodó irodalmi irány hatására változik, csalóka és sablonképpé merevedésre hajlamosabb. Minden felületessége ellenére is az irodalmi nemzetkép éppen *írásbeliségében* rejlő tekintélyénél fogva hatásosabb és jelentősebb köztudatbeli párjánál.

Eckhardt Sándor mintaszerű irodalmi nemzetképkutatásában¹ beszámolt arról, hogy milyenek lát bennünket a külföld. Nem érdektelen megkísérelni a viszontkutatást: milyennek látja a magyarság a környező népeket, milyen magatartást tanúsít, midőn szemét az idegenekre fordítja s milyen kritériumokat állít fel megítélésükkor. Eckhardt tanulmányát a magyarság »rossz hírnevével« kezdi. Ezzel szemben a románság magyar irodalmi arcképéről rendkívül nehéz megállapítani, hogy az ábrázolás általánosságban kedvező-e vagy kedvezőtlen számukra; nehéz, mert ha egyfelől összeszednők a kedvező, másfelől a kedvezőtlen véleményeket, szám szerint körülbelül kiegyenlíténék egymást, csupán az erkölcsi ítéletek súlyosságát is figyelembe véve mondhatnók, hogy a mérleg kedvezőtlen véleményekkel terhelt karja billen alább valamivel. Ámde míg az európai irodalomban a magyarság rossz hírnevének nem annyira a magyarság az oka, mint inkább az egyes nemzetek földrajzi, néprajzi, történelmi tájékozatlansága és felületessége, a románság magyar irodalmi nemzetképének kedvezőtlen színei majdnem minden esetben a román nép valamilyen erkölcsi vagy politikai eltévelyedéséből származnak. A magyarság, türelmességével összefüggő *tárgyilagos* szemléletét igazolja az a tény is, hogy ugyanannak az irodalmi vagy politikai indítéknak a hatására ugyanabban az időben keletkezett visszhang egyaránt tartalmaz rokonszenves és ellenszenves vonásokat annak megfelelően, hogy a román nép milyen közösségi magatartása szolgált alapul a megfigyeléshez. Janus Pannoniustól Endrődi Sándorig nincs magyar író, aki azért írna rosszat a román népről, mert román, hanem mert sajátos magyar morálja szemszögéből nézve, valamilyen erkölcsi értékbeli fogyatékossgot vagy ellenséges politikai magatartást tapasztal a románság részéről. Mihelyt az *emberség* legcsekélyebb megnyilvánulását van alkalmja megfigyelni, a magyar író a meleg ro-

¹ Eckhardt Sándor: A magyarság külföldi arcképe. In: *Mi a magyar?* Szerk. *Szekfü Gyula*. Bp. 1939.

konszenz határait is képes meghaladni, mint azt Jókai esetében maguk a románok is elismerik.²

Midőn a román nép arcképének fejlődését vizsgáljuk a magyar irodalomban, leghelyesebb, ha az önmagától kínálkozó sorrendet követjük, vagyis azokat a politikai eseményeket vesszük alapul, melyek megszólaltatták a románságról irodalmunkat, kiegészítve az így kapott képet a legerősebb befolyású szellemi irányok, mint például a humanizmus és romantika indítékaival. Ezek szerint ilyen indítékcsoportokkal kell számolnunk: 1. *a románság nehézkes beleilleszkedése a magyar jogrendszerbe a középkorban*; 2. *a humanizmus*; 3. *Mihály vajda erdélyi betörése és a török elleni küzdelmek kora (XVI–XVII. sz.)*; 4. *a Hóra-lázadás*; 5. *a romantika*; 6. *Janku Ábrahám felkelése (1848-49.)*.

MIELŐTT A ROMÁNSÁG Erdély földjén megjelenék, nem küld maga előtt sem jó, sem rossz hírt önmagáról. A bolgárokról, magyarokról már régen sablonképeket adnak át egymás szájába, tollára a nyugati krónikások, a románok azonban az írott szöveg halhatatlanságába azokkal a középkori okleveleinkkel kerülnek be, melyek először említik őket a Kárpátok innenső lejtőin. A kolostori irodalom, melyet akkor még egyetlen hatalmas élmény táplál: a vallás, nem vesz tudomást róluk, csupán okleveleink örökítenek meg kevésbé bizalomgerjesztő híreket róluk: rablás, útonállás, fosztogatás formájában. A »fosztogató oláh« még nagyon sokáig tartja magát feljegyzéseinkben úgy, hogy *Szamosközy István* (1565?–1612) még a humanizmus alkonyán is így ír róluk: »soha a kalodát, a derest, a bárdokat, horgokat, köteleket, vesztőhelyeket és a megvetettek temetőjét nem mocskolták be nagyobb számmal bűnösök, mint az oláhok«. Nincsen ebben semmi különös, hiszen a románságnak a maga balkáni struktúrájával egy számára merőben új, sokkal régebben kialakult és megállapodott földművelő nép jogrendszerébe kellett beilleszkednie, s – mint azt *Gáldi László*³ is kimutatta – ez az alkalmazkodás nem ment végbe máról holnapra.

A KÖZÉPKORI OKLEVELEK »rabló oláh«-ja a XV–XVI. században először avatódik a szépirodalom tárgyává. Rövid évtizedek alatt csodálatos átváltozáson esik keresztül: lénye megnemesül, orra római metszésűvé válik, ajka Trajánusz nyelvét zengi. A »római oláh« a magyar humanizmusnak köszönheti születését. Tudós humanistáink, numizmatikusok és epigráfusok, költők és történetírók, akár csak szerte Európában azt a vékonyka fonalat keresik, mely őket az antik Rómához kötné. Keresik és akkor sem jönnek zavarba, ha híjával vannak: a fantázia nem hagyja cserben őket. Humanista nyelvészkedéssel észreveszik a román nyelv latin elemeit s e szállal sietnek ábrándos kapcsolatot teremteni Erdély és Róma között. *Janus Pannonius* »merész gétákat« emleget, akiről *Taurinus* már azt is tudja, hogy egy bizonyos Vlaccus nevű vezér őket »ex Italicis montibus in Moesiam deduxit«. *Oláh Miklós* egyenesen római gyarmatosoknak hiszi Erdély románjait, *Szántó István* pedig egészen elődje modorában írva úgy tudja, hogy »az oláhok az egykori római telepések utódai, korcs itáliai nyelven beszélnek«, de hamisíthatatlan hu-

² V. ö. *V. Copilu-Cheatra: Țăranul român în opera lui Mauriciu Jókai*. Symposion, 1938. dec.

³ *Gáldi László: Magyar-román szellemi kapcsolatok*. Bp. 1942. 8–9. l.

manista göggel megjegyzi, hogy mindezen ékességük mellett kissé »durva és műveletlen emberek«.

A kontinuitás elméletét antikizáló magyar humanisták adták a felvilágosodás román álmodozói számára. Sejtette-e Oláh Miklós, Szántó István, hogy az ő ártatlan hiúságuk, humanista erudíciójuk háromszáz év múlva milyen furcsa megfogalmazásban fog visszatérni a Micu-Klein, Sinkai, Major-féle latinosító »erdélyi iskola« köréből. Így írja ezt Gáldi László:⁴ »Most tűnt ki, mily veszedelmes eszközt adtak a magyar humanisták a románok kezébe akkor, amikor a Traján császár gyarmatosaitól való származást hirdették. A humanista tetszelgés, Magyarország földjét mindjobban feldíszíteni antik emlékekkel, most termette meg gyümölcsét. Még... Bod Péter... is azt tartotta, hogy kétségtelenül római eredetű románok a magyar történelem díszére válnak... persze távolról sem gondoltak arra, hogy a románok e tételeket még valaha a magyarság ellen használhatják ki...«

AHOGYAN A KÖZÉPKORI OKLEVELEK rossz hírű románja egyszeriben »római oláh«-vá nemesedett a humanista írásokban, éppen olyan hamarosan színét változtatja a XVI. és XVII. században. Az egymás mellett élésnek ezt a korszakát politikailag Mihály vajda erdélyi betörése és a fejedelemnek a törökkel való örökös huzavonája jellemzi. Több mint kétszáz esztendőn keresztül csupán a *históriás ének* és az *emlékirat* kíséri hűségesen a történelem alakulását, bennük találjuk tehát a románságra vonatkozó jellemképforgácsokat, mégpedig e két században majdnem minden egyes esetben nem az erdélyi román nép, hanem Moldva és Havasalföld népe, elsősorban pedig egykorú fejedelmeinek személyisége alapján. Valahányszor az »oláh vajda« képtelen a törökkel szemben ellenállást, de legalább semlegességet biztosítani, s kénytelen az Erdélybe törő török csapatokat fegyveres erővel támogatni, elítélő jellemzéssel kell számolnunk. Ezzel szemben semlegesség vagy éppen a bástyaszerep közös vállalása esetén bajtársi, rokonszenves színezetű a nemzetkép.

Az átváltozott román ábrázatot először *Szamosközi István* látja el egy új vonással: az »oláh hitszegés«-sel, hamisan esküvéssel, önátkozódással, melyhez Mihály vajda egyénisége ajánlkozott modellnek, de erről a modelltől mintázza a magyart szenvedélyesen gyűlölő román portréját *Nagy Szabó Ferenc* is *Komis Gáspárral*. A köztudatban gyakoribb »vad oláh« írásban először *Farkas András* énekében tűnik fel, *Heltai Gáspár* pedig elsőnek teremti meg irodalmunkban a román nők kívánatos szépségéről keringő pletykát, mely később különösen a romantika századában olyan sűrűn visszatérő motívum lesz. Mesére járó pennájával Hunyadi János anyjává megtesz »egy jeles szép leányzót... kinél szebb nem lehetne messze földön«, hogy ezzel is ellensúlyozza a humanista módra hízelgő Bonfinius hamis római geneológiáját.

A keresztyénség védőbástyaszerepét feladó moldvai vagy havasalföldi vajdák mihelyt a török árnyékában a keresztyéni magyar Erdély ellen fordulnak, a »pogányokkal praktikáló oláh« jellemképe alakul ki: *Tinódi Sebestyén*, *Nagybánkai Mátyás*, *Görcsöni Ambrus*, *Paskó Kristóf* és *Medgyesi Pál* históriás énekeiben. Ehhez az indítékkörhöz tartozik mindaz, amit énekmondóink Lupuj vajdáról tudnak: *Kőröspataki János* szerint »hamis vérlator«, *Szalárdi János* szerint »farkastermészetű«,

⁴ Uő. 43. 1. (lásd a 3. lábjegyzetei).

viszont mindketten ékes dicséretekkel halmozzák el a hívséges Máté vajdát s ehhez a véleményhez csatlakozik *Listius László* is, aki hisz abban, hogy István és Ráduly vajda segítségül lesz a pogánynak ellenszegülő erdélyi bástya oltalmazásában. Ilyenformán lát vitéz törökverőt Mihályban *Baranyai Decsi Czimor János* is, bajtársat a török veszedelmek elhárításakor a román gyalogosokban a *Nikolsburgi Névtelen*, *Temesvári István* s a *Jacobinus* históriáját versben feldolgozó két ismeretlen énekszerző is, valamint *Heltai Gáspár* István vajdában, aki szerinte »gyors és vitézlő ember vala«.

A keresztyén ügyet eláruló, majd pedig azt néha bajtársiasan vállaló román alakjához már csak a *babonásság*, a magántulajdon kétes tisztelete s az oláh *pópa* sovinizmusa hiányzott, hogy a későbbi képek gyökereit már ekkor megtalálhassuk: az előbbi elsőnek *Báthori Mihály* jegyzi fel, a másodikat *Gyöngyösy István*, *Mindszentü Gábor*, *Rozsnyai Dávid*, míg a lázító oláh »haszontalan kalugyer«-nek *Halmágyi István* a keresztapja. Több apró-cseprő megjegyzés olvasható *Gyulafi Lestár*, *Mikó Ferenc*, *Borsos Tamás*, *Redmeczi T. János*, *Kemény János*, *Cserei Mihály*, *Bethlen Miklós*, *Inczédi Pál*, *Apor Péter*, *Vargyasi Dániel István*, *Enyedi István* emlékirataiban, *Bethlen János* és *Farkas, P. Horváth Kozma*, *Borsos Sebestyén*, *Somogyi Ambrus* feljegyzéseiben, *Benczédi Székely István*, *Jacobinus* történeti munkáiban.

Mikes Kelemen csernavodai, bukaresti, jási leveleiből a párizsi szalonokat látogatott udvari ember megtorpanása érződik a két vajdaság civilizációs elmaradottsága, a bojárok éppenséggel nem társalgásra művelt vadócsága előtt. Viszont *Mikes* híret viszi a föld bőségének, szép moldvai lovaknak, kitűnő marháknak, nagyszerű cotnari bornak, de mit ér mindez, ha az emberek vadon az erdőkben laknak s pusztán hagyják a drága mezőket.

A HÓRA-LÁZADÁSSAL (1784) újból az erdélyi románság táplálja a kedvetlen képalkotást. Emlékiratok, versezetek, epigrammák szólnak a megtévelyedett román jobbgáyság forradalmi kilengéseiről. *Kis András* és *Domokos Ferenc* közös levelükben, *Bajesdi Vián Sándor*, *Götfly Borbála* emlékirataikban siratják kiirtott családjaikat s a »vérszomjas, bosszúálló, cinemintyés oláh« képe egyre feketedik. *Gyöngyösi János* leoninus poétánk költői hevülettel kel ki a »kegyetlen oláh« Klóska ellen, *Mátyás József* helikoni stílusában »Pártos Katiina... dühöd Kain«-nak aposztrofálja Hórát, *Bölöni Sámuel* is él a *Catilina*-hasonlaltal s a régi humanista fikcióval: »Ha igaz az: Rumun, hogy oláhot téssen, Az is: eredet, hogy Rómától véssen, És ha mindkettő: ne tsudáld, hogy olly vad, Mert Romulusnak is volt szoptatója vad«.

Götfly Borbála emlékirata *Kuncz Aladárt* juttatja eszünkbe, olyan fennkölt, olyan nemes tárgyilagossággal ír a szenvedésekről, olyan erős hála érzik soraiból az emberséges románok iránt. Négyezer magyar áldozatra ez volt a magyarság bosszúja: egy-két emlékirat, néhány vers, epigramma.

A felkelő oláh képe a köztudatba vándorol s irodalmi helyét új vonásoknak engedi át. *Kisfaludy Sándor* »hamis oláh«-tól tart, *Csokonai* Mikessel érezve emlegeti a szép Moldvát, de mit ér a föld, ha nincs benne »oltára Pallasnak«. A »szép oláh fejrénep« s a lusta oláh férfi kedélyesen megfér *György László* Árokalji énekében. A kor legműveltebb erdélyi utasa, *Kazinczy* s az ő finom ízlését meglepi »az igénytelen, a szegény, a félénk oláh«, ki »szánás érzéseit támasztá« benne.

Széchenyi a koreszme liberális mozgalma hatására rokonszenvvel néz a román job-
bágyság felé.

A ROMANTIKA mindent megszépítő ópiuma egy csapásra feledteti a véres napokat. A szegénység, nyomorúság, elesettség romantikája kivirágzik s ifjú regényirodalmunk egyszeriben megtelik csodálatos haramiahősökkel, lovagi lelkületű pikareszk alakokkal, román Rinaldo Rinaldinikkel (Pintye Gligor *Gaal Józsefnél*, Janku Iliá *Ormós Zsigmondnál*), akik mint a nemes indulatú spanyol rablólovagok vadregényes hegyszorosokban csak azért fosztják ki a dúsgazdag utasokat, hogy a kincseket a környék nyomorultjai közt kioszthassák. A jók mérhetetlenül jók, felette ártatlanok, mint Flórika asszony és Teodora P. *Szathmáry Károlynál*, a gonoszok az ördögnél is feketébbek, mint Nyegru Pável *Ormósnál*. Az ilyen románoknak annyi közül van a népi-nemzeti valósághoz, mint *Dugonics* Arpádjának a magyar jellemhez, vagy Kartigámnak a magyar női lélekhez.

Ha most már azt nézzük, miféle új színt raknak a román portréjára romantikus palettáikról a kor átlagírói: *Gaal József*, *Bérczy Károly*, *Remellay Gusztáv*, *Ormós Zsigmond*, *P. Szathmáry Károly*, *Halmágyi Sándor*, *Lukács Béla*, azonnal szembetűnik, hogy mindnyájan már meglévő irodalmi képeket másolnak, csak persze a legromantikusabb vonásokat emelik ki az uralkodó ízlésnek megfelelően: a babonásságot és a cinemintyés bosszúállást (Ormós, Bérczy). Így kerül aztán a fenti album XIX. századi lapjára az új, a romantikus román arcképe, aki vadregényes hegyek, égbe nyúló sziklák, félelmetes barlangok és zuhatagok közt fújja melankólikus hangú furulyáját (Bérczy) s akinek nincs más gondja e földi életben a szerelemnél, mely végzetszerűen üldöztette, ártatlanul kitagadottá, boldogtalanná teszi (Ormós, P. Szathmáry, Halmágyi). Anyagi, gögös apák, mostohák, kegyetlen gyilkos bíráktól szenved a boldogtalan, vad szépségű oláh ficsúr és a szentimentálisan szenvedő Anica, Mária. A boszorkány átka, rontása megfogja rajtuk s csak a lágy szívű börtönőr vagy az érzékenyülő havasi haramia érez velük.

E szívet-lelket megindító, könnyfacsaró és részvételtől ábrázolást *Jósikánál* és *Jókainál* is megtaláljuk. Ugyanazok a szenvedő, szerelmes románok (Szegény gazdagok), szerelméért életével fizető pakulárfiú (Erdély aranykora), az eszményien hűséges és önfeláldozó Ghyka herceg s Mária (Török világ Magyarországon), a vérbosszúra esküdő amazon (A bojár leány) kerül elénk, általában valami idilli műromán, havasi illatú, ideálisan tiszta, egzotikus nép, mely annyit szenved boldogtalan szerelme és szegénysége miatt vagy gonosz hatalmasságok üldözésétől, hogy az olvasó önkéntelenül szívébe zárja.

Jósikának és Jókainak csak azok a románjai különböznek az átlagírókétől, akik a szabadságharc eszméjét testesítik meg.⁵ Így a Bárdy családban a megsemmisülésig fokozott heroizmust megtestesítő Numával, fajtája lángelelű rajongójával, majd a görög-román szabadságharc hőseivel (Jordaki feje) ismerkedünk meg. Jósikánál, aki a liberalizmus legszociálisabb érzelmű írója, ezzel szemben nem a nemzeti szabadsághóstit, hanem a zsarnok bojároktól elnyomott, »durva, de szor-

⁵ *Jókai Mór*: A Bárdy család. (Forradalmi és csataképek 1850.), A bojár leány. (Véres könyv 1855.), Egy haramia banda a havason. (Dekameron I. 1858.), Erdély aranykora. 1851., Török világ Magyarországon. 1852., Szegény gazdagok. 1860.

⁶ *Jósika Miklós*: Jósika István. 1847., A két mostoha. 1863.

galmas nép«-et (Jósika István), a »jó és jámbor, e mellett értelmes« románt (A két mostoha) találjuk.

Ebben a romantikus korszakban a valóságot mindössze *Lukács Béla* egy-két népszokást leíró elbeszélése s *Jókai* rokonszenves, szociális és népművelési gondokkal küzdő pópája (Rubán Tódor a »Szegény gazdagok«-ban) közelíti meg.

ERRE A BOLDOG, hiszékeny, romantikus korszakra a szabadságharc alatt hideg zuhanyként következik a román felkelés véresen reális élménye. Máról holnapra szétfoszlik a romantika édeskés füstje és *Jósika*⁷, *Jókai*⁸, *P. Szathmáry Károly*⁹ egyszeriben megdöbbenően reális tónusban újból ugyanazokat a felvételeket kénytelen megismételni, mint 60 évvel előbb Göttfy Borbála és társai. Hármuk közül a legműveltebb, legtisztábban látó Jósika Miklós formálja meg legélesebben annak a négy 48-as románnak az alakját, akiket egyformán viszontlátunk Jókainál és Szathmárynál is későbbi műveikben. Az első az osztráktól és saját fajtájabeli, félművelt úszítótól félrevezetett, minden elfogadható eszme nélkül dúló tömeg, melyet egy pillanatig sem hibáztat egyikük sem. A második is csak típus még: a félművelt pópa, a dászkál, a dákóromán eszmétől és hirtelen meggazdagodási vágytól ittasult úszító, ki veszély esetén cserbenhagyja felültetett népét. Harmadik a dákóromán eszmében szentül és vakon hívő román nemzeti hős, kinek a tetteit s alakját a szentnek hitt eszme magasztosítja fel. Negyedik a józan, magyar műveltségű és transzilvánista értelmiségi román, aki egyáltalán nem akarja a glóbus kelet-európai oldalát dákóromán színekre mázolni. A szabadságharc emlékirói: *Haray Viktor*, *Asbóth Lajos*, *Mészáros Lázár* is az első, a felkelő tömeg arcképéhez szállítanak egybehangzó vonásokat.

S végül, hogy az 1875-ig átlapozott irodalom utolsó képét is ideiktassuk, nézzük meg *Endrődi Sándor* felvételeit is a »festői szép« oláh leányról, vagy még inkább azokról az »oláhokról«, kik »egy kukkot sem tudnak magyarul s nevük: Székely, Gombos, Zsoldos stb. ... s ferde szemmel néznek ránk«.

A MAGYAR HUMANISTÁK »római oláh«-jától Endrődi Sándor magyarságot elasszimiláló románjáig hosszú volt az út és a két nép együttélésében ezalatt több ízben nagy összeütközések estek. Ennek ellenére, kivéve poétai túlzásból fontoskodó leoninus poétánkat, nincs a gyűlöletnek helye irodalmunkban, hanem igenis a tárgyilagos ítéletnek vagy bírálatnak. De hányszor olvassuk a felkelő románság mentségére felhozott védelmeket: a nagy szegénységet, a félrevezettetést, a felültetést, a felvilágosítás hiányát. A magyarság tudatában van magas fokú tárgyilagosságának. Ismeri önmagának ezt az értékét s ez támasztja alá közismert fölénytudatát, ez »támasztá szánás érzéseit« Kazinczyban is. A románság magyargyűlöletének pedig legtöbbször nem a koholt hatalmi vagy gazdasági elnyomás az oka, hiszen a magyarság lojális kisebbségét önmagánál is kedvezőbb közjogi keretekbe helyezi, hanem ez az éreztetett fölénytudat.

⁷*Jósika Miklós*: Egy magyar család a forradalom alatt. 1852., Szegény ember dolga csupa komédia. 1865., Emlékirata I–II. 1865.

⁸*Jókai Mór*: A Bárdy család. 1850., A karperecz. (Egy bujdosó naplója) 1851., Egy az Isten. 1877.

⁹*P. Szathmáry Károly*: Az ország sebei. 1871.

A magyarság pedig erről a vele született tárgyilagos és ennél fogva felsőbb-szege szemléletről sohasem mondhat le mások kedvéért, hiszen ez különbözteti meg közép-kelet-európai szomszédaitól. A románságot és minden népet továbbra is tárgyilagosan szemlél s kedvezőtlen képet továbbra is csak akkor alkot, ha az *emberség* fogyatékoságát kényszerül észlelni.

SALAMON SÁNDOR

¹⁰ V. ö. a *Symposion* cikkirójának kitételeit.

* A fenti cikk egy terjedelmesebb kéziratot rövid összegzése. Az anyag összegyűjtéséhez az adatokat *Veress Endre* kitűnő magyar-román könyvszete nyújtotta: *Bibliografia románo-ungara*, I–III. Buc., 1931–35., melyben a tárgyalt szerzők műveinek fontos könyvszeti leírását és lapszámokra való utalását is megtalálja a kutató. Ezért alább csak akkor közlök lapszámot, ha nem a Verestől jelzett kiadást használtam, így például az erdélyi emlékirók esetében az 1941–42-ben *Cs. Szabó László* és *Makkai László* szerkesztésében megjelent *Erdély öröksége* (I–X. köt. Bp. Franklin) című kiadványosorozat, vagy ha több lapszámot jelzek, mint Veress Endre. – Régi irodalmunkról szólva az emlékiratokat történeti tárgyú szépprózának tekintettem. V. ö. *Féja Géza*: Magyar irodalomszemlélet. Bp. 1942. 4. 40. I. – Alább adom a fenti vázlat anyagának összeállítását:

Középkor: Anonymus, Kézai Simon, Küküllei János, Kálti Márk, Thuróczi János krónikái, oklevelek. Huma n i z m u s : *Janus Pannonius* Üdvözlő Mátyást diadala után, Panaszok, hogy Mátyás sokáig maradt Moldvában. Epigr. Hegedűs István fordítása; *Taurinus* (Stieröxel Félix) Staurromachia, 1519.; *Oláh Miklós*: Hungaria et Atila, 1536 – 37. Erdély öröksége I. 2. 1.; *Verancsics Antal*: De rebus gestis Hungarorum, E. ö. I. 10. 1.; *Forgách Ferenc*: De statu reipublicae Hungariae... Commentarii, E. ö. I. 86. 1.; *Szántó István*: Brevis et succinta descriptio... E. ö. I. 149. 1.; *Szamosközy István*: Rerum Transilvanarum Pentades, E. ö. II. 137.1.; Kovacsóczy Farkas, Szerémi György, Istvánffy Miklós, Gyulai Pál hist. munkáiban I. Veress. XVI. s z á z a d : *Benczédi-Szekely István*: Chronica, 1559.; *Jacobinus Johannes*: Brevis enarratio... 1596. Históriai énekek: *Farkas András*: Az zsidó és magyar nemzetéről, 1538.; *Tinódi S.*: Cronica, 1554.; *Nagybánkai Mátyás*: História a Vitéz Hunyadi János Vajdáról, 1574.; *Heltai Gáspár*: Cantionale, 1574.; *Görcsöni Ambrus*: Históriai ének... u. o.; *Nikolsburgi Névtelen*: Igen szép história, Dr. Pekár Károly: Históriai ének a kenyérmezei viadalról 1568-ból. Bp. 1905.; *Temesvári István*: Históriai ének, 1569, Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek stb. Pest, 1864.; *Szóllósi István*: Rövid história, 1635., P. Thewrewk József közölte a Hírnök 1844. évf. 96. és 98. sz.; Emlékiratok: *Heltai Gáspár*: Magyar krónika, 1575. E. ö. I. 51. 1.; *Mindszenti Gábor*: Naplója, E. ö. I. 72. 1.; *Baranyai Decsi Czimor János*: Commentarii de rebus Ungaricis, E. ö. II. 98. 1. XVII. század: Históriai énekek: *Köröspataki János*: Lupuj vajdáról való ének, 1653. Ompolyi M. Ernő, Figyelő 1876. 296–300. 1.; *U. a.*: Az havasföldi harcokról... 1656. lásd Magyar Könyvszemle 1876. 319. 1.; *Ismeretlen*: Lupuj vajdának romlásáról... 1645., Veress Andrei: Cântece istorice vechi unguresti despre Români, Buc., 1925.; *Ismeretlen szerző* éneke Lupuj vajdáról a XVII. századból, Ism. Koncz József a Magyar könyvszemle. 1880. évf. 284–297. 1.; *Paskó Kristóf*: A Nemes és régenten híres Erdély országának keserves és szomorú pusztításáról írt siralom, 1658.; *Medgyesi Pál*: Magyarok Hatodik Jajja, 1660.; *Báthori Mihály*: Hangos trombita, 1664.; *Liszi László*: Cladis Mohachianae [Magyar Márs] 1653.; *Gyöngyösi István*: Kemény János eml., 1693.; Badies: R. M. K. T. II. 120., 134. 1.; Emlékiratok: *Nagy Szabó Ferenc*: Emlékirata, E. ö. III. 3. 1.; *Gyulafi Lestár*: Emlékiratai, E. ö. III. 48. 1.; *Mikó Ferenc*: Emlékiratai. E. ö. III. 139. 1.; *Borsos Tamás*: E. ö. III. 176. 1.; *Redmezei T. János*: E. ö. IV. 46. 1.; *Kemény János*: E. ö. IV. 105. 1.; *Szalárdi János*: Siralmas krónika, E. ö. V. 64. 1.; *Cserei Mihály*: Históriaja (1709–12), E. ö. VI. 35. 1.; *Rozsnyai Dávid*: E. ö. VI. 94., 95., 123. 1.; *Bethlen Miklós*, élete, E. ö. VI. 142. 1.; *Komiss Gáspár*: E. ö. VI. 200. 1.; *Inczédi Pál*: E. ö. VI. 223. 1.; *Apor Péter*: Metamorphosis Trans. E. ö. VII. 47. 1.; *Vargyasi Dániel István*: E. ö. VII. 178. 1.; *Mikes Kelemen*: 1738–40 közti levelek; *Halmágyi István*: E. ö. VIII. 74.1. XVIII. század: Emlékirók: *Kis András* és *Domokos Ferenc*: Erdélyben véghezvitt pusztítása és feltámadása Oláh Hérának, E. ö. VIII. 136–141. 1.; *B. Vitán Sándor*: A dévai mezőn a hórakkal történt csatáknak rövid, de igaz leírása, E. ö. VIII. 142. 1.; *Göffy Borbála*: Emlékirata, E. ö. VIII. 149 – 183. 1.; Versezetek: *Gyöngyösi János*: Magyar versei... 1790.; *Mátyási József*: Semminél több valami... 1794.; *Bölöni M. Sámuel*: Sok nemes erdélyországi urak... romlásáról, 1784.; Dékáni Kálmán: Hunyadmezei tört. és rég. társ. XVII. évk. 1907.; *Ismeretlen szerzők* versezeit közölte Teleki Domokos: A Hóra-lázadás tört., 1865.; *Barcsay Ábrahám*: Lakodalom módja az oláhoknál, Egy nagyságos asszonynak intésére, Sorsát átkozza... c. versei; *P. Horváth Ádám*: Hunniás, 1787.; *U. a.*: Fogoly Hunyadi, 1792.; *Kisfaludy Sándor*: Naplója, 1796.; idézi Kristóf György: Királyhágóninenni írók Erdélyben c. munkájában, Kvár. 1942.; *Csokonai Vitéz Mihály*: Marosvásárhelyi

gondolatok c. vers. XIX. s z á z a d : *Iklandi György László*: Árokhelyi énekek, 1811. L. Salamon Sándor. Száznegyvenéves vers Erdély állapotáról, Hítel 1943. 6. szám; *Kazinczy Ferenc*: Erdélyi levelek, 1816–31.; *Széchenyi István*: Naplója, idézi Kristóf György id. műve 63. 1.; *Andrád Sámuel*: Óra-világ (dráma), 1823.; *Gaal József*: Szirmay Ilona (regény), 1836.; *Béreczy Károly*: Az örült nő sziklája (Élet és ábránd), 1851; Remellay Gusztáv: Hunyadi János (regény), 1857. I. 10, 93, II. 60, 75, 91. 1.; *Ormós Zsigmond*: A Banya sziklája (regény), 1858.; *P. Szathmáry Károly*: Erdély vészcsillaga. 1858. Tört. reg. I. 21, 56, 80, 83, II. 46, 76, 78, 81, 84, 94, III. 27, 43, 60, 79–81, 90, 137, 149. 1.; Szabadságharc-tárgyú regényét, valamint *Jósika és Jókai* román-tárgyú műveit 1. lapalji jegyzetben; *Halmágyi Sándor*: Saphira, Tört. reg. 1859.; *Thaly Kálmán*: Székely kürt, 1861.; *Haray Viktor*: Töredék egy menekült naplójából, Kvár. 1861.; *Asbóth Lajos*: Emlékiratai, 1862.; *Mészáros Lázár*: Emlékiratai, 1867. I. 28, 29, 303. 1.; *Lukács Béla*: Az arany rabjai (elb.), 1871., 179, 207, 214. 1.; *Endrődi Sándor* képek Erdélyből (Falusi álmok, elb.), 1875.